

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 17

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Copyright © by Iwona Krycka-Michnowska

Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2024-17.11>

Iwona Krycka-Michnowska

Uniwersytet Warszawski

iekrycka@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7293-1240

PISARZE ROSYJSZY WOBEC WOJNY I NAZIZMU:
IWAN SZMIELOW I JEGO KORESPONDENCJA

**Russian Writers towards War and Nazism: Ivan Shmelev
and His Correspondence**

Abstract

The main subject of the research in this paper is the letters of the writer of the first wave of Russian emigration Ivan Shmelev to Olga Breddius-Subbotina, while it aims to present the sender's views on the war between the Third Reich and the USSR and Nazism. The letters, which record the author's epistolary portrait of the war and the post-war period, are treated here as a rich source of knowledge about him, a form of expression of his attitude to the world and a tool for describing and interpreting reality. As the analysis shows, a characteristic feature of the attitude of the epistolary subject and his discourse is the framing of real events in religious-metaphysical categories. The research conducted shows that for a long time, Shmelev expressed the conviction that the Nazis were an instrument of punishment in the hands of Providence and that suffering would lead to the purification and rebirth of Russia. The course of war events and fuller information about German crimes, especially about concentration camps and gas chambers, caused Shmelev to completely change his optics and re-evaluate his judgements.

Keywords: World War II, Nazism, the first wave of the Russian emigration, Ivan Shmelev, letters

Uwagi wstępne

Udziałem rosyjskich emigrantów tzw. pierwszej fali, którzy opuścili ojczyznę po październiku 1917 r., stały się wydarzenia, które wstrząsnęły światem, zmieniając bieg dziejów: rewolucje, wojny, narodziny systemów totalitarnych. Wybuch II wojny światowej zburzył względnie ustabilizowane życie uchodźców z Rosji oraz nasilił zjawisko polityzacji tego środowiska. Liczni emigranci, którzy bezpieczną przystań odnaleźli we Francji, zdecydowali się walczyć o jej wolność w szeregach armii francuskiej lub w ruchu oporu, inni przyjęli postawę neutralną, wyczekując na rozwój wydarzeń, pewna część zaczęła kolaborować z hitlerowcami, jeszcze inni opuścili przybraną ojczyznę, by osiedlić się w odległej Ameryce.

Ważnym wydarzeniem, wyznaczającym nowy etap w życiu rosyjskiej diaspory, okazała się napaść III Rzeszy na ZSRS, która pogłębiła dezintegrację tego środowiska. Historycy wyróżniają dwa główne obozy, na które podzielili się emigranci: obrońców państwa sowieckiego (*оборонцы*) oraz zwolenników jego klęski (*пораженцы*). Pierwsi sądzili, że należy za wszelką cenę chronić terytorium dawnego imperium przed wrogiem zewnętrznym; drudzy natomiast uważali, że zwycięstwo Niemców jest jedyną szansą na wyzwolenie kraju spod komunistycznego jarzma. Podtrzymywali złudną tezę o tym, że Adolf Hitler walczy nie z narodem rosyjskim, lecz z wrogami ich ojczyzny w celu jej wyswobodzenia, ponieważ Rosja jako państwo nie istnieje, a bolszewicy i ich spadkobiercy są jedynie uzurpatorami. Każde działanie mające na celu obalenie władzy sowieckiej było przez nich postrzegane jako misja wyzwolenicza lub w najgorszym razie zamiana jednego okupanta i reżimu na inny¹. Tę radykalnie antysowiecką postawę części diaspory już w latach 20. generał Piotr Wrangel wyraził w nośnej

¹ Wielu „białych” wojskowych zasiliło szeregi Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej gen. Andrieja Własowa (Русская освободительная армия, ROA) oraz Komitetu Wyzwolenia Narodów Rosji (Комитет освобождения народов России, KONR), który skupił siły polityczne wspierające nazistów.

formule: «Хоть с чертом, но против большевиков»². Wymowna jest postawa metropolity Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego poza Granicami Rosji Serafina (A.I. Łukjanowa), który uznał wojnę III Rzeszy z ZSRS za kontynuację wojny domowej i zwrócił się do emigrantów z apelem o pomoc w „wyzwoleniu Rosji spod władzy bolszewików”³. Hitlerowski plan „Barbarossa” poparł także członek dynastii Romanowów i pretendent do rosyjskiego tronu Wielki Książę Władimir Kiriłłowicz, który nazwał ofensywę niemiecką wyprawą krzyżową przeciwko komunistom-bolszewikom oraz wezwał Rosjan do pozbawienia ich władzy w państwie⁴.

Zauważalna od lat 30. polaryzacja pogłębiła się również w środowisku inteligencji twórczej, które w sposób zróżnicowany odniosło się do nazizmu i agresji III Rzeszy wobec Rosji sowieckiej, prezentując całe spektrum postaw i poglądów. Pisarze starszej generacji dobrze pamiętali traumę, związaną z wydarzeniami I wojny światowej i rewolucji, które skutkowały bolesną dla nich decyzją o opuszczeniu ojczyzny. Świadectwem tej traumy stały się liczne dokumenty osobiste, zwłaszcza dzienniki, wspomnienia oraz listy, utrwalające doświadczenia kataklizmów dziejowych. Znaczna część przedstawicieli starszego i średniego pokolenia – wśród nich Iwan Bunin (1870-1953), Aleksiej Remizow (1877-1957), Boris Zajcew (1881-1972) i Mark Ałdanow (1886-1957) – odmówiła jakiejkolwiek współpracy z nazistowskim reżimem oraz rządem Vichy, co skutkowało istotnym pogorszeniem ich sytuacji materialnej. Niektórzy literaci – jak choćby Michaił Osorgin (1878-1942) – narażając się na niebezpieczeństwo, przekazywali do krajów nieokupowanych krytyczne wobec nazistów artykuły⁵.

Wielu twórców młodszej generacji, jak: Gajto Gazdanow (1903-1971), Zinaida Szachowska (1906-2001), Nikołaj Oboleński (1905-1993), Wadim Andriejew (1902-1976) czy też Władimir Warszawski (1906-1978), kierując

² Zob. О. Бэйда, «Сибились два антихриста». 22 июня 1941 года в оценке русской эмиграции, „Неприкосновенный запас” 2014, nr 3 (95), s. 145.

³ Zob. Н. М. Солнцева, Иван Шмелёв. Жизнь и творчество: Жизнеописание, Москва 2007, s. 378.

⁴ Zob. Ю. С. Цурганов, Неудавшийся реванш. Белая эмиграция во Второй мировой войне. Москва 2001, s. 38.

⁵ Zob. Е. Г. Кривошеева, Российская послереволюционная эмиграция накануне и в период Второй мировой войны. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва 2003, s. 36, https://new-dissers.ru/_avtoreferats/01002624946 [data dostępu: 10.06.2024].

się pobudkami ideowymi oraz patriotycznymi, podjęło działalność we francuskim ruchu oporu, aktywistą żydowskiego był natomiast Dowid Knut. Niektórzy literaci, jak choćby etnograf, członek Związku Młodych Poetów i Pisarzy, a także współorganizator nielegalnej grupy antyfaszystowskiej oraz gazety „Резистанс” („Ruch Oporu”) Boris Wile, swoje zaangażowanie przypłacili życiem⁶.

Duży rezonans zyskała postawa wówczas czterdziestosiedmioletniego poety i krytyka Georgija Adamowicza (1892-1972), który we wrześniu 1939 r. jako ochotnik wstąpił do francuskiej armii. Najbardziej rozpoznawalną postacią ruchu oporu we Francji stała się jednak matka Maria (Jelizawie-ta Kuzmina-Karawajewa) (1891-1945), która podczas okupacji ukrywała Żydów oraz zbiegłych jeńców wojennych, za co została aresztowana przez nazistów, a następnie trafiła do obozu koncentracyjnego, gdzie zginęła⁷.

W kształtowaniu postaw pisarzy, zwłaszcza starszego pokolenia, ważną rolę odegrał czynnik emocjonalny oraz trauma wywołana utratą ojczyzny, domu i bliskich, którzy w Rosji sowieckiej byli represjonowani, cierpieli głód i prześladowania. Przez dziesięciolecia żyli oni w cieniu tej traumy, a nienawiść do bolszewików stała się siłą napędową ich działań na emigracji. Niektórzy – wśród nich twórcy cieszący się niekwestionowaną sławą oraz autorytetem – związali złudne nadzieje na zmianę rządów w Rosji z agresją Hitlera⁸.

Niepozbawioną ambiwalencji postawę zajęli Dmitrij Merezkowski (1865-1941) oraz Zinaida Gippius (1869-1945), zagorzali przeciwnicy ide-

⁶ Pamięć młodych emigrantów walczących z nazistami uczcił Warszawski we wspomnieniach *Незамеченное поколение* (1956) (*Nie zauważone pokolenie*). Pisarz jako ochotnik wstąpił do armii francuskiej, a następnie aktywnie działał w ruchu oporu, za co kilka lat spędził w niewoli niemieckiej.

⁷ W Polsce postać, twórczość oraz działalność Matki Marii propagują w swych pracach głównie Wanda Laszczak oraz Grzegorz Ojcewicz.

⁸ Także część rosyjskich intelektualistów w kraju prezentowała poglądy zbieżne z poglądami emigrantów. Tytułem przykładu może służyć dziennikarka Wiera Pirożkowa, która podczas wojny mieszkała w Pskowie. Po wojnie w następujący sposób uzasadniała kolaborację z Niemcami: „Если человек замурован в могильном склепе и начинает задыхаться от недостатка кислорода, то, услышав, что кто-то ломает стену склепа, он бросится к дыре, чтобы вдохнуть свежего воздуха, не спрашивая, кто именно сломал стену, благородные спасатели или грабители могил”. В. Пирожкова, *Потерянное поколение: Воспоминания о детстве и юности*, Санкт-Петербург 1998, s. 126.

ologii bolszewickiej i władzy sowieckiej. Do dziś spory badaczy budzi, czasem kwestionowane, wystąpienie Mereżkowskiego w radiu latem 1941 r., w którym pisarz poddał surowej krytyce bolszewizm oraz gloryfikował zbrojne działania Niemców jako wyprawę krzyżową przeciwko Rosji sowieckiej⁹. W kontrze wobec tego stanowiska stoją liczne ego-dokumenty współczesnych Mereżkowskiego, które wskazują jednoznacznie, że z pogardą odnosił się on do Hitlera i nazistów.

Stosunek Zinaidy Gippius do III Rzeszy był jeszcze bardziej skomplikowany. Z jednej strony pisarka w korespondencji, diarystyce, a także publicystyce niezmiennie podkreślała swój „fizjologiczny antybolszewizm”, nie dopuszczając żadnego kompromisu z władzą sowiecką i Królestwem Antychrysta, za jakie uważała ZSRS, z drugiej zaś nienawidziła despotyzmu uosabianego przez hitleryzm. Akcentowała wspólne korzenie bolszewizmu i nazizmu oraz wskazywała na ich infernalny charakter. W starciu dwóch totalitaryzmów i „dwóch szatanów” – jak określała Stalina i Hitlera – Gippius dostrzegła długo wyczekiwaną możliwość obalenia bolszewików i ocalenia Rosjan przed śmiercią duchową¹⁰.

Ostracyzm ze strony środowiska emigracyjnego z powodu prohitlerowskich sympatii dotknął po zakończeniu działań wojennych Irinę Odojewcewą (1895-1990) oraz Gieorgija Iwanowa (1894-1958), któremu zarzucono członkostwo w działającym w okupowanym Paryżu Związku Pisarzy Rosyjskich. Choć pisarska para nie współpracowała z proniemiecką prasą, obwiniono ją o popieranie interwencji zbrojnej nazistów w ZSRS¹¹. Podobne zarzuty wysunięto również wobec Niny Berberowej (1901-1993)¹².

⁹ Zob. Д. С. Мережковский, *Большевизм и человечество. Посмертная статья Д. С. Мережковского*, „Независимая газета”, 23.07.1993, s. 5; Ю. Зобнин, *Дмитрий Мережковский. Жизнь и деяния*, Москва 2008, s. 380-387 i in.

¹⁰ Więcej na ten temat zob. I. Krycka-Michnowska, *O sobie, o Rosji, o duszy rosyjskiej. Dzienniki Zinaidy Gippius*, Katowice 2015, s. 500-512.

¹¹ Zob. А. Арьев, *Жизнь Георгия Иванова. Документальное повествование*, Санкт-Петербург 2009, s. 65.

¹² Więcej na ten temat zob. И. Винокурова, *Неоконченные споры. Еще раз о «деле» Нины Берберовой*, „Звезда”, nr 8, 2019, <https://magazines.gorky.media/zvezda/2019/8/neo-konchennyye-spory.html> [data dostępu: 10.06.2024].

Cierpienie – oczyszczenie – odrodzenie

Мы ищем, путаясь в грехе, грешим в исканиях.

I. Szmielow (*List do O. Bredius-Subbotiny*
z 22.09.1941 r.)

Pisarzem, który po napaści III Rzeszy na Związek Sowiecki zajął prohitlerowską postawę, był Iwan Szmielow (1873-1950) – kontynuator tradycji XIX-wiecznej prozy realistycznej, piewca prawosławnej Rosji, na początku lat 30. ubiegłego wieku pretendent do Nagrody Nobla w dziedzinie literatury. Międzynarodową sławę przyniosła mu przetłumaczona na kilkanaście języków epopeja *Słońce martwych* (*Солнце мертвых*) (1926), ukazująca terror rządów bolszewickich na Krymie na początku lat 20., oraz powieści autobiograficzne *Богомолье* (*Pielgrzymka*) (1931) i *Лето Господне* (*Rok Pański*) (1933), prezentujące wyidealizowany, sielankowy obraz przedrewolucyjnej Rosji z jej bogatą kulturą duchową i materialną.

Stosunek Szmielowa do wojny i nazizmu doskonale ilustruje licząca ponad tysiąc listów korespondencja z Olgą Breddius-Subbotiną (1904-1959), która stanie się głównym obiektem badań w niniejszym artykule¹³. Korespondencja ta jest wyrazem wyjątkowej, intymnej relacji, która połączyła osamotnionego po śmierci żony, starzejącego się pisarza oraz młodszą od niego o trzydzieści lat rosyjską emigrantkę z Rybińska, wierną czytelniczkę jego utworów i wielbicielkę talentu. Breddius-Subbotina – empatyczna, wrażliwa i otwarta odbiorczyni listów Szmielowa, która w 1939 r. zainicjowała ich wymianę, z biegiem czasu stała się muzą i powiernicą pisarza, a ich wzajemna sympatia przerodziła się w silną, przechodzącą różne stadia więź, która trwała dwanaście lat. To w listach do niej rosyjski twórca przedstawiał zamysły i szkice utworów, opisywał codzienne życie w okupowanym Paryżu i swój świat wewnętrzny, zwierzał się z uczuć, myśli i pragnień, a także wyrażał poglądy, przekonania i opinie na temat literatu-

¹³ Odnalezione w końcu ubiegłego wieku w Holandii listy zostały przekazane do państwowego archiwum literatury i sztuki РГАЛИ, gdzie je opracowano i opublikowano w latach 2003-2006. Zob. *И. С. Шмелев и О. А. Бреддиус-Субботина. Роман в письмах*, t. 1. 1939-1942, Москва 2003, T. 2. 1942-1950, Москва 2005, t. 3, cz. 1-2, Москва 2005-2006. W artykule wykorzystano niniejsze wydanie, opatrując cytaty w tekście głównym datą, numerem tomu oraz strony.

ry i filozofii oraz emigracji i przyszłych losów Rosji. Korespondencja ta jest burzliwą opowieścią o miłości i zazdrości, religii i twórczości, przemijaniu i śmierci. Zasadniczo ma ona charakter osobisty, a jej trzon stanowi fascynacja miłosna, która narodziła się między nadawcą a adresatką, jednak pojawia się w niej również sporo komentarzy na temat bieżącej sytuacji politycznej, wyrażających poglądy i postawę Szmielowa.

Listy są traktowane w artykule jako forma ekspresji osobistego stosunku rosyjskiego pisarza do świata oraz narzędzie analizy i interpretacji rzeczywistości. Odwołując się do koncepcji Stefani Skwarczyńskiej, która akcentuje referencyjną funkcję listu, jego prawdziwość oraz dialogowość¹⁴, a także – Anity Całek, która traktuje go jako wielowymiarowy tekst kultury¹⁵, przyjęto założenie, że fundamentalne dla tego gatunku jest zakorzenienie w rzeczywistości, toteż korespondencja Szmielowa zostanie przeanalizowana w szerokim kontekście biograficznym oraz kulturowym. Głównym celem analizy będzie zaś zaprezentowanie poglądów pisarza na temat wojny III Rzeszy z ZSRS oraz nazizmu i Hitlera, co podyktowane jest brakiem rzetelnych, obiektywnych opracowań tego zagadnienia. W obliczu agresji zbrojnej Rosji na Ukrainę, której obecnie jesteśmy świadkami, problematyka dotycząca wyborów politycznych i moralnych oraz postaw rosyjskiej elity intelektualnej w sytuacji granicznej wydaje się szczególnie ważna i aktualna, zwłaszcza że wiele kwestii nie zostało dotąd wyjaśnio-

¹⁴ Skwarczyńska uznaje za podstawę jego związki z życiem i rzeczywistością. Zdaniem badaczki: „[...] list wypływa z potrzeb życiowych i służy potrzebom życiowym. Jest zrozumiałą na tle życia, jest jego fragmentarycznym odbiciem”. Zob. S. Skwarczyńska, *Teoria listu*, opr. E. Feliksiak, M. Leś, Białystok 2006, s. 90 i następne.

¹⁵ Całek definiuje list jako „[...] tekst kultury, który jako gatunek wypowiedzi stanowi całość odrębną, autonomiczną, specyficznie skomponowaną i wyznaczającą własne wewnętrzne reguły komunikacyjne, równolegle wchodzi w interakcje z rzeczywistością (do której się odnosi), nadawcą [...] i odbiorcą [...]. Pełni funkcję werbalnej reprezentacji nadawcy i jego świata wewnętrznego, ma więc charakter podmiotowy i subiektywny [...]. Jest równocześnie relacyjny jako skierowany do adresata oraz będący ekwiwalentem rozmowy i relacji wzajemnej, kreuje zatem określoną sytuację komunikacyjną. [...] jest aktualny i momentalny, powstaje na bieżąco w biegu życia, dlatego odzwierciedla konkretną sytuację podmiotu [...]. W aspekcie pragmatycznym reprezentuje działanie symboliczne, kreując wyobrażoną przestrzeń spotkania [...], które jednakże ma realny wpływ zwrotny na nadawcę [...], odbiorcę [...] i na kształtowanie praktyk epistolograficznych [...]”. Zob. A. Całek, *Nowa teoria listu*, Kraków 2019, s. 82.

nych, a w obiegu naukowym wciąż pojawiają się nowe dokumenty weryfikujące dotychczasowy stan badań.

Biografowie i badacze twórczości Szmielowa wskazują, że pisarz ten nigdy nie należał do żadnej partii politycznej, choć nie pozostał obojętny na przełomowe wydarzenia społeczno-polityczne, które bezpośrednio wpłynęły na jego losy. W młodości uwagę autora przykuwały idee socjalistyczne oraz rewolucyjne, w których upatrywał narzędzia przemiany stosunków społecznych na bardziej sprawiedliwe. Podobnie do wielu innych przedstawicieli inteligencji twórczej pisarz entuzjastycznie powitał rewolucję lutową z jej hasłami demokratyzacji życia w Rosji. Punktem zwrotnym w biografii Szmielowa stała się osobista tragedia: w grudniu 1920 r. bolszewicy zabili jego syna Siergieja – byłego oficera Armii Ochotniczej. Ta bolesna strata nie tylko wpłynęła na decyzję pisarza o porzuceniu ojczyzny, ale też rozpałała w nim niegasnącą nienawiść do władzy sowieckiej. Jak stwierdza Lidia Spiridonowa: „Вся его жизнь отныне разделилась на две половины: до и после смерти Сергея”¹⁶.

Ukojenie Szmielow odnalazł w twórczości, która zażegnała kryzys duchowy, a także po części zapełniła pustkę po śmierci jedyne go dziecka oraz rozłące z krajem rodzinnym. Wkrótce po przyjeździe do Paryża pisarz nawiązał współpracę z czołowymi, głównie prawicowymi gazetami i czasopismami rosyjskiej diaspory. Na ich łamach publikował nie tylko utwory literackie, ale także artykuły publicystyczne, w których jasno określał swe sympatie i antypatie polityczne. Jawił się w nich jako nieprzejednany przeciwnik bolszewików oraz wyraziciel konserwatywnych, monarchistycznych poglądów. W pewnej mierze za sprawą przyjaźni z filozofem i publicystą Iwanem Iljinem¹⁷ oraz jego polemicznej wobec tołstoizmu doktryny „o sprzeciwianiu się złu siłą” (*О сопротивлении злу силою*, 1925) stał się zagorzałym zwolennikiem aktywnej walki zbrojnej z władzą sowiecką¹⁸.

Analiza poglądów i postawy ideowej Szmielowa wskazuje na ich ambivalencję i niekonsekwencję. Jak dowodzi autorka jego biografii Natalia Sołncewa, na emigracji utwierdził się on w wierze w wyjątkową misję naro-

¹⁶ Л. Спиридонова, *Художественный мир И. С. Шмелева. Монография*, Москва 2014, s. 83.

¹⁷ Postać oraz poglądy Iljina, który uznawany jest za ulubionego filozofa W. Putina, wzbudzają dziś liczne kontrowersje. Zob. np. K. Krasucka, *Iwan Iljin i jego doktryna o sprzeciwianiu się złu siłą*, Białystok 2011, s. 17-19 i in.

¹⁸ Zob. H. M. Солнцева, *Иван Шмелёв...*, op. cit., s. 165-170.

du rosyjskiego i Rosji, przy czym o jej upadek i przejęcie władzy przez bolszewików pośrednio obwiniał kulturę i myśl europejską. Silnie odczuwał obcość tej kultury, co podkreślał w wystąpieniach publicystycznych oraz dokumentach osobistych, zwłaszcza w listach, choć zarazem wysoko cenił wolność twórczą oraz poczucie bezpieczeństwa, które zyskał na obczyźnie¹⁹. W latach 30. był krytykiem reżimu nazistowskiego w Niemczech, który uważał za odmianę antychrześcijańskiego szowinizmu²⁰.

Poglądy Szmielowa zweryfikował wybuch II wojny światowej, który pisarz postrzegał wielowymiarowo: z jednej strony jako konsekwencję wydarzeń I wojny światowej i podjętych wówczas błędnych decyzji politycznych, z drugiej zaś – interpretował go z perspektywy eschatologii chrześcijańskiej²¹. Wojnę spędził w okupowanym Paryżu (naziści weszli tam 14.06.1940 r.), gdzie wkrótce nawiązał współpracę z rosyjskojęzyczną profaszystowską gazetą „Парижский вестник”, w której teksty publikowali m.in. gen. Piotr Krasnow oraz prozaik i dramaturg Ilja Surguczow (1881-1956), stojący na czele Związku Pisarzy Rosyjskich²².

Przez cały okres wojny Szmielow prowadził korespondencję z Bredius-Subbotiną. Listy, które są bogatym źródłem wiedzy o pisarzu, w perspektywie aksjologicznej pozwalają dotrzeć do świata jego wartości. Charakterystyczną cechą postawy podmiotu epistolograficznego oraz prowadzonego przez niego dyskursu jest głęboka emocjonalność oraz ujmowanie realnych wydarzeń w kategoriach religijno-metafizycznych. Do opisu rzeczywistości Szmielow wykorzystuje bogatą symbolikę chrześcijańską, niekiedy posługuje się ezopowym językiem, który umożliwia mu podejmowanie zakazanych, niebezpiecznych tematów. Badacza korespondencji uderza jej patos: nadawca wyraża w listach miłość do ojczyzny, a zarazem głęboką nienawiść

¹⁹ Tamże, s. 186; Л. Спиридонова, *Художественный мир И. С. Шмелева...*, op. cit., s. 101.

²⁰ Zob. H. M. Солнцева, *Иван Шмелёв...*, op. cit., s. 349.

²¹ W odróżnieniu od czołowych przedstawicieli kultury emigracyjnej: I. Bunina, D. Mereżkowskiego, Z. Gippius, W. Nabokowa, A. Rachmaninowa, N. Bierdiajewa, N. Teffi, B. Zajcewa, M. Aldanowa i A. Remizowa, mimo wrogości wobec Rosji sowieckiej Szmielow nie podpisał opublikowanego 31.12.1940 r. w gazecie „Последние новости” protestu przeciwko jej napaści na Finlandię.

²² Surguczow podjął współpracę z gazetą „Парижский вестник”, a także zorganizował w stolicy Francji rosyjski „Театр без занавеса”. Po wyzwoleniu został aresztowany, jednak podczas śledztwa nie dopatrzono się w jego działalności cech przestępstwa i po pół roku zwolniono go z więzienia.

do komunistów, oczekuje na zrzucenie ich jarzma i „zmartwychwstanie prawdziwej Rosji” oraz cieszy się z powodu zwycięstw wojsk niemieckich.

Symptomatyczna jest reakcja Szmielowa na informację o napaści Hitlera na ZSRS, którą w liście z 30.06.1941 r. opisuje tak oto: „...Я так озарен событием 22.06., великим подвигом Рыцаря, поднявшего меч на Дьявола. Верю крепко, что крепкие узы братства отныне свяжут оба великих народа. Великие страдания очищают и возносят” (t. 1, s. 67). Jak wynika z przytoczonego fragmentu, Szmielow dostrzega w akcie agresji III Rzeszy wyższy sens: starcie to ma być przejawem odwiecznej walki dobra ze złem, światłości z ciemnością. W niemal mistycznym uniesieniu, posługując się czarno-białą retoryką, opisuje nazistów jako rycerzy walczących z ucieleśnieniem siły nieczystej – Stalinem i jego armią, a ich napaść określa mianem czynu bohaterskiego. Hitlerowcy-„rycerze”, którzy przywodzą na myśl postać św. Jerzego, symbolizującego zwycięstwo nad szatanem, to – zdaniem Szmielowa – wyzwoliciele i odnowiciele, cierpienia zaś, które niosą, mają uwzniościć „wielki naród rosyjski”.

Również w dalszej korespondencji autor listów dokonuje apoteozy wojny III Rzeszy z ZSRS. Stosując perswazyjne środki językowe, zwłaszcza leksykę powiązaną ze sferą *sacrum* i *profanum*, powiela podobny schemat interpretacji rozgrywających się wydarzeń. Opisując rzeczywistość zazwyczaj posługuje się symboliką chrześcijańską: obrazami Sądu Ostatecznego i apokalipsy, Boga i szatana, oczyszczenia, duszy i zmartwychwstania, jego refleksje zaś przenika silna wiara w to, że jest świadkiem wypełniania się biblijnych prorocत्व. W liście z 17.08.1941 r. stwierdza:

Никакие испытания не страшны, только бы душа России сохранилась. „Какой выкуп даст человек за душу свою”. Ныне – не „историческое”, а как бы „божественно-трагическое”: сцена – мир, Рок – Господь, страдающее – для нас! – Россия, – не бесовский СССР, – развязка – „Христос Воскресе” – или гибель. „Да будет праведен Суд Твой, Господи!” Чаша исполнилась, меряется мерой – за все. Помимо людской воли. Так чувствую, и покойна душа моя (t. 1, s. 84).

Szmielow rysuje nazistów jako oręż w rękach sprawiedliwego Boga, karzący miecz, którym wymierzana jest sprawiedliwość, a ich sukcesy na froncie interpretuje jako wyrok Opatrzności. Stara się przekonać adresatkę, że poprzez wielkie cierpienia niemiecka armia niesie duchowe oczyszczenie – nie tylko Rosji, ale także światu. Świadczyć o tym może również

reakcja pisarza na wieść o przerwaniu przez Niemców sowieckiej obrony w okolicach Brińska: zdobycie miasta uznaje on za oznakę interwencji „wyższej instancji” – mnicha, cudotwórcy i mistyka, Sergiusza z Radoneża – jednej z najbardziej czczonych na Rusi Moskiewskiej postaci:

И вот, писал когда, знал, что будет что-то важное сегодня, оставил радио открытым... Ведь вчера был день моего Сережечки, преп. Сергея Радонежского, России покровителя. Я ждал. Я так ждал, отзыва [...] с „Куликова поля”! Я его писал ночами, весь в слезах, в дрожи, в ознобе, в вере. [...] Я не обманулся сердцем, Преподобный отозвался... Я услышал фанфары, барабан – в 2 ч. 30 мин., – специальное коммюнике: прорван фронт дьявола, под Вязьмой, перед Москвой, армии окружены... идет разделка, Преподобный в вотчину свою вступает. Божье творится не нашими путями, а Его, - невнятными для нас. Сроки близки. Оля! (9.10.1941-26.09.1941, t. 1, s. 146-147).

Święty, który w 1380 roku pobłogosławił wojska Dymitra Dońskiego przed zwycięską bitwą z Mongołami na Polu Kulikowym, jest uznawany za patrona sprawy narodowej Rosji. Przywołanie jego postaci wskazuje więc, że pisarz oczekuje na kolejny cud, zwycięstwo III Rzeszy nad „szatańskim ciemieniem” – Stalinem, w czym upatruje jedynej drogi do odrodzenia Rosji.

W poddawanym analizie dialogu epistolarnym Szmielow stosuje różne strategie autoprezentacyjne. W zacieśniającej się relacji z Breddius-Subbotiną próbuje wykreować określony wizerunek własnej osoby, nawiązując do zapoczątkowanej w Rosji w dobie romantyzmu tradycji postrzegania pisarza jako proroka. Jak pokazują listy, pragnie uchodzić w oczach odbiorcy (a także – potencjalnych przyszłych czytelników korespondencji) za nauczyciela, wizjonera, wybrańca Boga, który widzi, słyszy i odczuwa więcej niż inni, i który potrafi odczytać znaki czasów oraz przepowiedzieć to, co może wkrótce nastąpić. Stara się również wpłynąć na postawę adresatki, która prezentuje odmienne poglądy: krytykuje nazistów, porównuje systemy totalitarne w III Rzeszy i ZSRS, a Hitlera, nazywanego przez siebie w celu obejścia cenzury „chirurgiem”, postrzega nie jako narzędzie kary i oczyszczenia, lecz jako upostaciowanie diabła.

Na własną wyjątkowość jako pisarza narodowego i wizjonera, który posiada unikalną wiedzę, umiejętności i doświadczenie, predestynujące go do skutecznego oddziaływania na rodaków, wskazuje Szmielow m.in. w liście z 21.11.1941 r., gdzie wyraża pragnienie spotkania się z jeńcami sowieckimi:

Я должен видеть, во что обратил большевизм за эти 24 г. душу народа, как испепелял в ней свет Божий и образ человеческий. Я хотел бы пойти к ним, братски, с лаской... – не говорить речи, нет, не учить, а светить, отомкнуть заклепанные души, найти в них уцелевшее, светлое, м. б. – верю – и священное. У меня есть ключ – верный, творящий. [...] Да, только у меня. [...] Я пойду к ним с одной моей книгой, и она многое осветит. Пойду к ним... с *Богомолем*. [...] Отомкнутся души. Не обманусь и – не обману. [...] Я знаю наш народ, Оля... [...] Я сниму коросту с сердца, я посвечу в него... – оно проснется – в Божьем свете Правды. Я поведу их за собой, с моими малыми на... богомолье. И они пойдут. И они познают, признают, узнают истинный Лик России – былой Святой Руси. [...] Это – мой трудовой подвиг, национального писателя, – слуги народа и нетленный Образ Преподобного будет моим поводырем. Да, поведу к нему, самому родному [...] да, да, они его поймут! через мое простое слово! [...] И – приведу к Нему (т. 1, s. 262-263).

Jak wynika z przytoczonego fragmentu, pisarz akcentuje szczególną moc i sprawczość swego słowa, przekonując adresatkę, że może ono przemieniać spopielone przez bolszewizm serca rodaków. Przywołanie po raz kolejny postaci św. Sergiusza z Radoneża sugeruje, że podmiot epistolarny pragnie nie tylko nawrócenia religijnego sowieckich jeńców, które ma się dokonać pod wpływem spotkania z nim, ale również włączenia się ich w walkę z „diabelskim ciemieżcą”, Stalinem.

Skoncentrowany na myślach o obaleniu bolszewików i przyszłym odrodzeniu Rosji, niemal pozbawiony dostępu do wiarygodnych informacji Szmielow przez długi czas nie zmienia prohitlerowskich poglądów. W liście z 1.06.1942 r. usprawiedliwia nawet organizowane przez nazistów wywózki na przymusowe roboty, twierdząc na podstawie informacji przekazywanych z ZSRS, że ratują one jego mieszkańców przed głodem i bolszewickim terrorem:

Прочел он [lekarz – I.K.M.] мне два письма женщин-врачей из Красного села. Если бы русские эмигранты знали больше! Не было бы колеблющихся: советы создали для народа сплошной ад! Как умирают дети! как чувствуют!! „Обещали тюрьмы превратить в дворцы, а на деле – дворцы даже обратили в тюрьмы”. „Благословляйте освобождающих!” Вот как пишут. Немцы спасают народ от голода, отправляя в Германию на работы. Надо знать все. Оля, знай: герои те, кто сейчас едут туда, помогают освободителям! Мне пишут святые женщины. Их мужья едут, и они их благословляют. Это – русские женщины, героини (т. 2, s. 8).

Подобно do innych zwolenników klęski Związku Radzieckiego pisarz wyraża przekonanie, że Hitler walczy nie z narodem rosyjskim, lecz z ucieleśnieniem absolutnego zła – biesami-komunistami po to, by położyć kres ich rządów. Toteż w pełni akceptuje przelewanie rosyjskiej krwi, uznając wojnę z Armią Czerwoną na wschodnim froncie za wielką misję: „Это бой с босовской силой... и не виноват перед Богом и совестью идущий, если бесы прикрываются родной нам кровью” – te słowa kieruje do Bredius-Subbotiny 29-30.05.1942 r. (t. 1, s. 678)²³.

W kolejnych listach Szmielow poddaje surowej krytyce aliantów za sprzymierzenie się z ZSRS, emigrację natomiast obwinia o bezczynność, dowodząc opatrnościowego charakteru działań nazistowskich Niemiec. Według autora wojna prowadzi Rosję i jej mieszkańców poprzez oczyszczające cierpienie do duchowej odnowy oraz przygotowuje do przepowiedzianej w Biblii apokalipsy²⁴:

Теперь – бесы в союзе с англо-саксами и американцами, Германия их разит, и им уже не страшна „дурная слава”! [...] Я смотрю на вещи и события не только в земном, – историческом, – аспекте... нет: для меня существенное – главное! – в „божественном предопределении”, и моя теория „событий” все больше и больше подтверждается временем. Мир должен будет выполнить назначенный ему План. [...] Все идет так, как я предчувствовал. [...] Умные же люди, даже почти-гении творят историю, и они правы, – с ихней точки зрения... да, да. Силы русской эмиграции дремлют втуне, не привлечены к великому делу всеобщего освобождения и обновления. [...] И в этом – главное... [...] И как бы мы, своим знанием родной души, могли бы облегчить великий и страшный подвиг – мирового очищения! [...] Я глубоко верю в предназначение Божие, карающий и очистительный „меч” был вложен в руку Германии... так дано в историческом течении, Высшею Волею, избран достойный сего. Но... мы-то – только свидетели..! А если бы была полная вера в нас, в наше предопределение... – если бы был братский союз двух великих народов..! (23.VI.42, t. 2, s. 33).

²³ W innym liście z 18.11.1942 r. (t. 2, s. 103) pisze o strasznej ofercie rosyjskiej krwi składanej za grzechy świata.

²⁴ Pisze o tym również Sołncewa: „Иллюзии Шмелева сводились к следующему: война эта очистительная, Германия освободит Россию от большевиков, разрушится идеология Маркса, [...] Россия переживает катарсис, готовится к новому Откровению”. Н. М. Солнцева, *Иван Шмелёв...*, op. cit, s. 377. Zob. także Л. В. Хачатурян, *Последний роман Ивана Шмелева*, [w:] И. С. Шмелев и О. А. Бредий-Субботина. Роман в письмах, t. 1..., s. 12-14.

W swej korespondencji Szmielow wielokrotnie wyraża nienawiść do komunistów, co – jak już była mowa – można wywodzić z jego tragicznych doświadczeń osobistych, jednak w niektórych wypowiedziach pisarza dochodzą do głosu antypatie i uprzedzenia, których nie da się wytłumaczyć. Czasem są one wymierzone w „syte zachodnioeuropejskie demokracje”, które obwinia o trwającą ćwierć wieku bezczynność, część natomiast dotyczy Żydów i ma charakter antysemicki:

Ибо, кто, кто содействовал всему этому кошмару – вот эти 25 лет?! Сама Европа. Она укрепила бесов, признала их, давала кредиты, укрепляла змеиное гнездо. Теперь – расхлебывает эту кровавую кашу, оmyвает кровью. [...] Новая Германия в этом не повинна: но ей приходится расплачиваться за грехи старой. А главные то питатели – англичане и американцы. И – все жида. Это они, они помогли [развести] эти „фрукты” [...] Мы, эмиграция, все эти 25 лет кричали во весь [мир], – всячески! – приводили данные, пугали страшной правдой, остерегали, оберегали... Сотни книг – и ка-ких! – хотя бы мое *Солнце мертвых* – и др. – были даны миллионам европейцев. Тысячи обращений, воззваний – [...]. Ничего! Корысть, жадность, радость, что Россия, наконец, скинута со счетов в мире, – все это покрывала русский вопль. И вот – расплата пришла. Если бы в свое время помогли белой армии стереть большевиков, свободная сильная Россия, новая, (!) была бы в совете держав, и не было бы допущено этой бойни (17.07.1943, t. 2, s. 179-180)²⁵.

Z biegiem czasu wraz z napływem nowych informacji stosunek Szmielowa do wojny, nazizmu i Hitlera staje się bardziej krytyczny. Konflikt światowy zaczyna postrzegać jako przejaw szaleństwa ludzkości, jednak jeszcze wiosną 1944 r. za przyczynę jego wybuchu podaje ustalenia traktatu wersalskiego oraz oskarża nie Niemców, lecz Anglików i Amerykanów, którzy sprzymierzyli się ze Stalinem, zamiast pomóc go obalić. Ponadto za winnych uznaje masonerię oraz Żydów (!):

Когда только конец сему безумию, в котором, одинолично, виновны, англичане-американцы... масонство... да, да! – и уж никак не немцы! Сколько раз немецкий фюрер предлагал, остерегал!.. Проклятье версальское – вот причина. И... – не помогли русским добровольцам во-время поразить большевизм. Мы 20 лет, бились в эту европейскую дверь, все кулаки и сердца отбили... – все

²⁵ Tzw. żydokomunę oskarża pisarz o rozprzestrzenienie się „bolszewickiej dżumy” i upadek Rosji. Zob. np. List z 19-20.03.1942 r., t. 2, s. 103.

напрасно! Вы-кормили кобру, и она отравила и отравляет все. Мировое [еврейство] не могло упустить такого случая, – это не детский вывод! – и все [вылилось] в разрушении! Во-иня чего?! Из-за... „польского коридора”? Как бы не так! Это лишь – предлог. (10.03.1944, t. 2, s. 296).

Poglądy pisarza ostatecznie zweryfikowała klęska Hitlera. Wyraźna zmiana jakościowa w jego postawie jest dostrzegalna latem 1945 r., co demonstruje korespondencja. Szmielow, który nadal interpretuje rozgrywające się wydarzenia w kategoriach religijno-metafizycznych, całkowicie zmienia optykę, przyznając, że „nazizm jest bezbożny”:

Мы еще и не постигаем, чему – свидетели. [...] М. б. зреет для Мира – проявление Божества: откровение. [...] На мою оценку, ровно ничего не распутано. [...] Где властный призыв к нравственному очищению?! к следованию вечным Законам? Без сего – строить на песке. Для меня всегда было ясно [! – I.K.M.], что национал-социализм, безбожный, – провал, рано ли, поздно ли. Это – посадка дерева без корней. Несколько дней оно простоит, будто и живое. Для итога в делах человеческого строительства жизни – сроки – в десятилетия, больше. Что б там ни было в видимости, для меня пока одно неколебимо: свет с Востока, или его не будет (26.06.1945, t. 2, s. 315-316).

Jak ilustruje przytoczony fragment, nadawca subiektywnie reinterpretuje fakty oraz własne opinie, starając się zatrzeć różnicę między stanem realnym a pożądanym przez siebie („для меня всегда было ясно, что национал-социализм, безбожный”) i w ten sposób wpłynąć na kształt postrzegania siebie przez adresatkę.

Ówczesny stan ducha Szmielowa oddaje list z 3.08.1945 r., będący jego reakcją na przekazane mu przez Breddius-Subbotinę informacje o stosowaniu przez hitlerowców przemysłowych metod uśmiercania i innych zbrodniczych działaniach. Pisarz charakteryzuje w nim nazistów za pomocą jednoznacznie pejoratywnego epitetu „прокляти”, a niemal apologetyczne określenia używane przez siebie wcześniej bierze w cudzysłów, co świadczy o głębokim rozczarowaniu oraz zdystansowaniu się wobec hitlerowców, a także wobec swych wcześniejszych sądów. Na znamienne przewartościowanie poglądów nadawcy wskazuje to, że w działaniach nazistów dostrzega już nie przejaw ingerencji Boga, lecz szatana:

Страшно подавлен всеми ужасами, что ныне обнаружилось в „подвигах” проклятых наци-социалистов, – „обновителей”-то! Конечно, – дьяволово действо!

Не обольщаюсь и „национальной гордостью”, и все же – душа моя – там, в родном. Да и всегда была... – ты знаешь каждую мою строчку, где моя душа! (t. 2, s. 320).

Kolejne listy, powstałe w pierwszych powojennych miesiącach, odzwierciedlają wewnętrzny dramat pisarza, który boleśnie doświadcza skutków swego zaślepienia oraz krachu iluzji. Zdruzgotany, bezskutecznie poszukuje ukojenia w modlitwie i twórczości. Autorem wstrząsnęła zwłaszcza informacja o komorach gazowych, czego dowodzi powtarzający się ich motyw:

Ночью проснусь – помолюсь втайне. О, какая была тоска и пустота! И теперь еще... вдруг навалится... до отчаяния. Молюсь... Зверства раздавили мою душу... о, если бы заглушить все – в работе! Я не вижу углубленности духа, после всего, что было, что длится в мире... Какие искры из духа человеческого должны бы брызнуть и опалить-очистить?! Но я не вижу. Зло сеет зло, чертополох разрастается [...]. Состояние „эсхатологическое” – как бы перед „концом всего”. [...] Нечто – жуткоинстинктивное. Эти „шамбр-а-газ”!! [...] И это при соучастии „Науки”!? Садизм, психоз, отупение... откуда такое каменно-сердце?! – опустошение? (3.08.1945, t. 2, s. 322).

Bardzo krytycznie wyraża się teraz Szmielow o Niemcach, nazywając ich „przeklętymi biesami”, z sarkazmem pisze o atrofii ich ducha i serc, dostrzega skarleń wielkiego narodu, który przeszedł drogę „od Schillera do Hitlera-Himmlera”²⁶. Traci także wiarę w możliwość odrodzenia Rosji i ludzkości, która – jego zdaniem – znalazła się w otchłani:

И все же, это – для меня-то – „попытка вторичного грехопадения – искушения” – морально тяжка, особенно в связи со всеми ужасами войны и, особенно, в связи с тем, что открылось нашим глазам и сердцам в бесовских деяниях насильников в захваченных ими странах, – во Франции, Голландии... – неохватный душою бесовский в человеке инстинкт разрушения, злобы и истязаний (25.08.1945, t. 2, s. 330).

Po zakończeniu wojny pod adresem Szmielowa wysunięto oskarżenia o kolaborację. W prasie emigracyjnej rozpetęła się głośna kampania, wskutek której od pisarza odwróciła się znaczna część środowiska twórczego.

²⁶ Zob. List z 25.09./8.10.1945 r., t. 2, s. 359.

Przypomniano mu nie tylko współpracę z gazetą „Парижский вестник”, ale również z profaszystowską berlińską gazetą „Новое слово” oraz uczestnictwo w modlitwach dziękczynnych po zdobyciu Krymu przez nazistów w 1942 r. Szmielow starał się wyjaśnić motywy swych działań w licznych listach o charakterze osobistym. Na zarzuty odpowiedział także w gazecie „Русская мысль” listem otwartym *Необходимый ответ* (31.05.1947 r.), w którym przekonywał czytelników, że nigdy nie sympatyzował z faszyzmem, intencją jego działań było natomiast ukazywanie piękna, wielkości i bogactwa duchowego Rosji:

Фашистом я никогда не был и сочувствия фашизму не проявлял никогда [...]. я утверждаю совсем обратное: я работал против немцев, против преследуемой ими цели – в отношении России. [...] Да, я печатался в „Парижском вестнике”. Там было напечатано четыре моих рассказа и одна литературная статья. Почему там печатался? [...] Я решил – печататься, для них [rosyjskich emigrantów – I.K.M.] говорить то, что я говорил всегда, – о России, о ее величии, о ее материальном и душевно-духовном богатстве. Немцы – и не одни они – искажали подлинный лик России... [...] Мне как бы открывался случай, в меру моих сил, хотя бы в узах, скрутивших слово, образно опровергнуть гнусную клевету...²⁷.

O ile pisarz zweryfikował swe poglądy na hitlerowskie Niemcy i nazizm, to wrogiem Stalina pozostał do końca życia: uważał ZSRS za materializację piekła na ziemi, a bolszewików za „zabójców i sługi diabła”.

Zakończenie

II wojna światowa, a zwłaszcza napaść Hitlera na Związek Sowiecki, uwypukliła zjawisko polityzacji rosyjskiego środowiska pisarskiego, pogłębiła rozłam wśród emigracji twórczej oraz spolaryzowała poglądy i postawy jej przedstawicieli. Część literatów opowiedziała się wówczas za nazistami, których uznawała za skuteczny oręż w walce ze Stalinem, postrzegając potencjalny podbój Rosji jako „mniejsze zło” niż rządy bolszewików i *de facto* akceptując nazistowską ideologię.

²⁷ И. С. Шмелев, *Собрание сочинений*. В 5 т. Т. 7 (доп.), *Это было: Рассказы. Публицистика*, Москва 1999, s. 553-554.

Prohitlerowską postawę zajął piewca ziemi rosyjskiej Iwan Szmielow, o czym świadczy jego korespondencja z Olgą Bredius-Subbotiną, która utrwala epistolograficzny portret pisarza z czasów wojny i okresu powojennego. Listy są specyficznym zwierciadłem świata wewnętrznego Szmielowa, który opisuje w nich swe uczucia, *explicite* wyłuszcza swe poglądy, formułuje wyraziste, emocjonalne sądy na temat relacjonowanych wydarzeń oraz ich subiektywne komentarze. Analiza korespondencji prowadzi do wniosku, że charakterystyczną cechą postawy i dyskursu epistolograficznego Szmielowa jest ujmowanie realnych wydarzeń w kategoriach religijno-metafizycznych. Autor listów wyraża przekonanie, że hitlerowcy stanowią karzące narzędzie w rękach Opatrzności, a poprzez oczyszczające cierpienie nastąpi odrodzenie Rosji. Opinie te po części wpisują się w klimat wypowiedzi zwolenników klęski państwa sowieckiego, ujmujących napaść III Rzeszy na ZSRS jako „misję”, mającą na celu wyzwolenie ojczyzny spod władzy bolszewików. Bieg wydarzeń wojennych oraz pełniejsza informacja o niemieckich zbrodniach, a zwłaszcza obozach koncentracyjnych i komorach gazowych spowodowały, że Szmielow całkowicie zmienił optykę, przewartościowując swe sądy na temat nazistów i Hitlera.

References

- Ar'ev A., *Žizn' Georgiâ Ivanova. Dokumental'noe povestvovanie*, Sankt-Peterburg 2009 [Ар'ев А., *Жизнь Георгия Иванова. Документальное повествование*, Санкт-Петербург 2009].
- Bëjda O., „*Sšiblis' dva antihrista*”. 22 iûnâ 1941 goda v ocenke russkoj èmigracii, „*Ne-prikosnovennyj zapas*” 2014, nr 3 (95), s. 143-161 [Бэйда О., „*Сшиблись два антихриста*”. 22 июня 1941 года в оценке русской эмиграции, „*Неприкосновенный запас*” 2014, nr 3 (95), s. 143-161], <http://www.intelros.ru/readroom/nz/n3-2014/24055-sshiblis-dva-antihrista-22-iyunya-1941-goda-v-ocenke-russkoy-emigracii.html> [data dostępu: 10.06.2024].
- Całek A., *Nowa teoria listu*, Kraków 2019.
- Curganov Ŭ. S., *Neudavšijsâ revanš. Belaâ èmigraciâ vo Vtoroj mirovoj vojne*, Moskva 2001 [Цурганов Ю. С., *Неудавшийся реванш. Белая эмиграция во Второй мировой войне*. Москва 2001].
- I. S. Šmelev i O. A. Bredius-Subbotina. *Roman v pis'mah*, t. 1, 1939-1942, Moskva 2003 [И. С. Шмелев и О. А. Бредийус-Субботина. *Роман в письмах*, t. 1, 1939-1942, Москва 2003].

- I. S. Šmelev i O. A. Bredius-Subbotina. *Roman v pis'mah*, t. 2, 1942-1950, Moskva 2005 [И. С. Шмелев и О. А. Бредиус-Субботина. *Роман в письмах*, т. 2, 1942-1950, Москва 2005].
- Krasucka K., *Iwan IIjin i jego doktryna o sprzeciwianiu się złu siłą*, Białystok 2011.
- Krivošeeva E. G., *Rossijskaâ poslerevolúcionnaâ èmigraciâ nakanune i v period Vtoroj mirovoj vojny*, Moskva 2003, [Кривошеева Е. Г., *Российская послереволюционная эмиграция накануне и в период Второй мировой войны. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук*, Москва 2003], https://new-disser.ru/_avtoreferats/01002624946 [data dostępu: 10.06.2024].
- Krycka-Michnowska I., *O sobie, o Rosji, o duszy rosyjskiej. Dzienniki Zinaidy Gippius*, Katowice 2015.
- Merežkovskij D. S., *Bol'shevizm i čelovečestvo. Posmertnaâ stat'â D. S. Merežkovskogo*, „Nezavisimaa gazeta”, 23.07.1993 [Мережковский Д. С., *Большевизм и человечество. Посмертная статья Д. С. Мережковского*, „Независимая газета”, 23.07.1993].
- Pirožkova V., *Poteranno pokolenie: Vospominaniâ o detstve i ūnosti*, Sankt-Peterburg 1998 [Пирожкова В., *Потерянное поколение: Воспоминания о детстве и юности*, Санкт-Петербург 1998].
- Šmelev I. S., *Sobranie sočinenij*, v 5, t. 7 (dop.), *Èto bylo: Rassskazy. Publicistika*, Moskva 1999 [Шмелев И. С., *Собрание сочинений. В 5 т. Т. 7 (доп.), Это было: Рассказы. Публицистика*, Москва 1999].
- Skwarczyńska S., *Teoria listu*, opr. E. Feliksiak, M. Leś, Białystok 2006.
- Solnceva N. M., *Ivan Šmelëv. Žizn' i tvorčestvo: Žizneopisanie*, Moskva 2007 [Солнцева Н. М., *Иван Шмелёв. Жизнь и творчество: Жизнеописание*, Москва 2007].
- Spiridonova L., *Hudožestvennyj mir I. S. Šmeleva. Monografiâ*, Moskva 2014 [Спиридонова Л., *Художественный мир И. С. Шмелева. Монография*, Москва 2014].
- Vinokurova I., *Neokončennye spory. Eše raz o „dele” Niny Berberovoj*, „Zvezda”, nr 8, 2019 [И. Винокурова, *Неоконченные споры. Еще раз о «деле» Нины Берберовой*, „Звезда”, nr 8, 2019], <https://magazines.gorky.media/zvezda/2019/8/neokonchennye-spory.html> [data dostępu: 10.06.2024].
- Zobnin Ū., *Dmitrij Merežkovskij. Žizn' i deâniâ*, Moskva 2008 [Зобнин Ю., *Дмитрий Мережковский. Жизнь и деяния*, Москва 2008].